

Prof., doktor Voqif Sultonli
Boku davlat universiteti (Ozarboyjon)
vagif_sultanli@yahoo.com
Orcid id: 0000-0002-1545-3104

**ALISHER NAVOIY IJODI XX ASR
OZARBAYJON MUHOJIRAT
ADABIYOTSHUNOSLIGIDA**

Kirish

Turk dunyasining qudratli shoir və mutafakkirləridən bo'lgan Alisher Navoiyning ijodi (1441-1501) XX asr Ozarbayjon muhojirat adabiyotshunosligining doim diqqat markazida bo'lgan. Bu davrda Muhammad Amin Rasulzoda, Ahmad Jafaro'g'lu, Turxan Ganjaviy va boshqa shaxslarning adabiy madaniy tadqiqotlarida Alisher Navoiy fenomeni har jihatdan o'rganilgan va tadqiq qilingan.

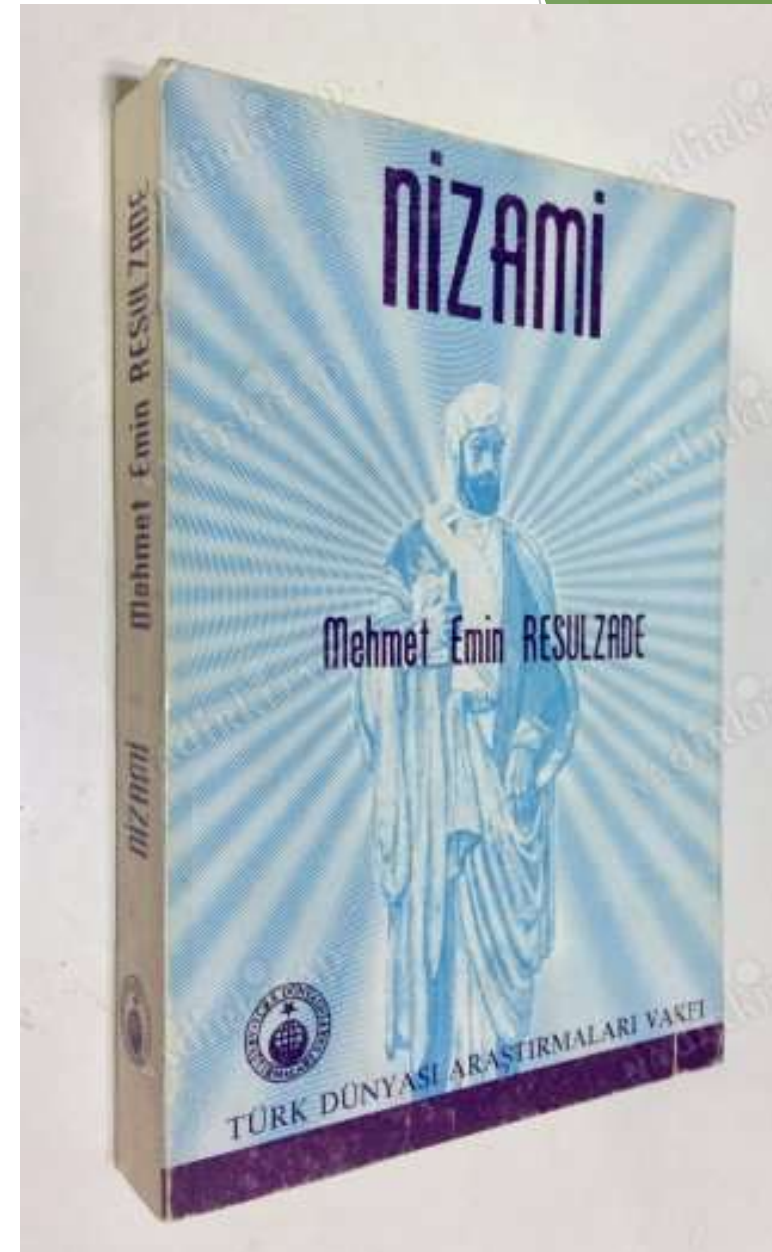
Bu tadqiqotlarda, bir tomondan, buyuk mutafakkir ijodiga ilmiy-nazariy nuqtai nazardan baho berilsa, ikkinchi tomondan, uning adabiy-badiiy merosi milliy-siyosiy jihatlari bilan turk madaniyati tarixi kontekstida o'rganilgan. Ammo afsus bilan aytish kerakki, keyingi yillarga qadar Ozarbayjonda Alisher Navoiy ijodiga oid monografik tadqiqotlar [Nağiyeva, 2001; Ülvi, 2020, Əskər, 2021], jumladan, muhojirlik tadqiqotlari maqolalar to'plamlarida ushbu muammoga e'tibor qaratilmagan [Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, 2009]. Bu esa XX asr Ozarbayjon adabiyotshunosligida sovet siyosiy tuzum davridan farq qiluvchi mustaqil, milliy-nazariy mafkuraga asoslangan, buyuk turk mutafakkiri ijodi haqida yozilgan tadqiqotlar chetda qolishiga olib keldi.

Kalit so'zlar: Ozarbayjon adabiyoti, Alisher Navoiy, muhojirlik adabiyoti, o'zbek adabiyoti, turk tili, chig'atoy turkcha

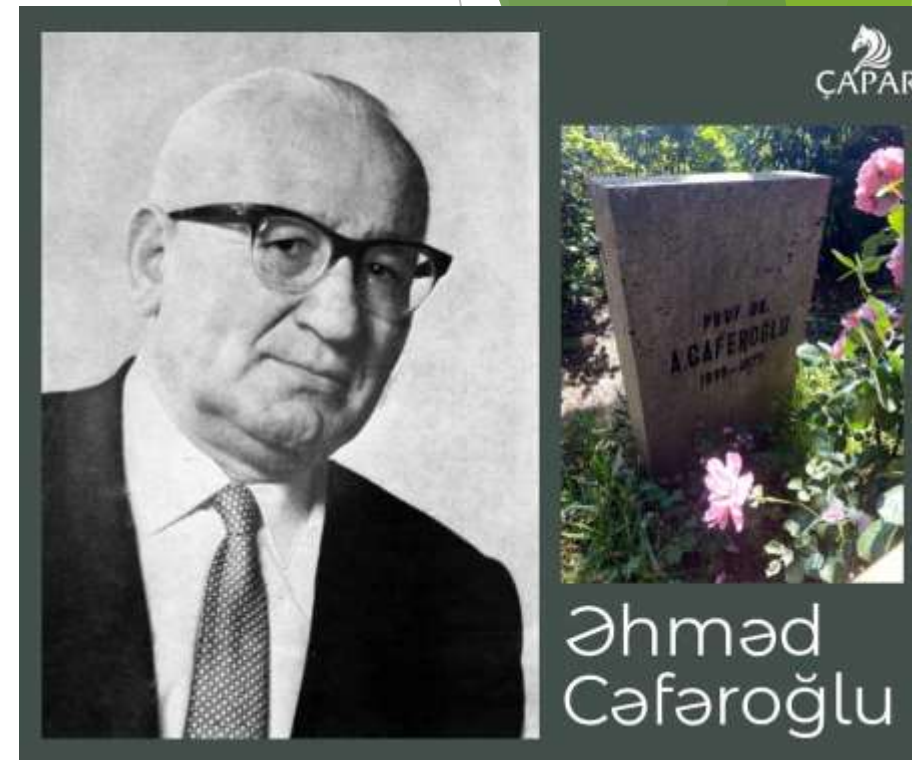
Buyuk siyosiy rahnamo Muhammad Amin Rasulzodaning (1884-1955) “Ozarbayjon shoiri Nizomiy” (1951) nomli monumental tadqiqotida Ozarbayjonning ko‘plab shoirlari, rassomlari, haykaltaroshlari Hirotga Navoiy homiyligida ishlash uchun hijrat qilganliklari qayd etilgan. [Resulzade, 1991: 12]. Tadqiqotchi Husayn Boyqaro va Alisher Navoinning madadi bilan turk tilining asta-sekin hukmron bo‘lishi boshqa turk jamiyatlariga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatganligi ta’kidlanadi [Resulzade, 1991: 21] va buning milliy madaniyatning shakllanishidagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

Muhammad Amin Rasulzoda Nizomiy Ganjaviy so‘z san’atining o‘zidan keyingi shoirlar ijodiga ta’siri haqida gapirar ekan, shunday yozadi: “Nizomiy klassik fors adabiyotidan sal kechroq paydo bo‘lgan mumtoz turkiy adabiyotga ta’sir ko‘rsatdi. Ko‘pgina turk shoirlari, jumladan, chig‘atoy she’riyatining buyuk ustoz Mir Alisher Navoiy Nizomiyning yo tarjima qilgan yoki unga naziralar yozgan” [Resulzade, 1991: 82]. Tadqiqotchining yozishicha, Alisher Navoiy turk tilini fors tiliga qiyoslash mumkin bo‘lgan yuksak adabiy til sifatida ko‘rsata olgan” [Resulzade, 1991: 82]. Muallif Alisher Navoiyning alohida asarlaridan misollar keltirib, o‘z xulosalarini tasdiqlashga harakat qilgan. “Navoiy o‘zini Nizomiyning shogirdi deb biladi va ustozidan ma’naviy yetuklik darslarini olgani bilan faxrlanadi. Uning bir qo‘lidan Xusrav Dehlaviy, bir qo‘lidan Abdurahmon Jomiyning yetaklab olib, Navoiyning orzular olamida Nizomiy huzuriga olib boradilar” [Resulzade, 1991: 95]. Tadqiqotchi Navoinning ulug‘ligini Nizomiy bilan o‘lchaganini qadrlaydi.

Istanbul universiteti professori Ahmad Jafaro'gluning (1889-1975) Alisher Navoiy haqidagi tadqiqoti keng ko'lamli va ilmiy-nazariy salohiyati bilan ajralib turadi. Uning "Turk madaniy jamiyati namoyandalaridan biri Mir Alisher Navoiy" maqolasi shu nuqtai nazardan diqqatga sazovordir. 1942-yilda "Turk alışım" (Istanbul) jurnalida chop etilgan maqolada Alisher Navoiy turkiy dunyo madaniyati nuqtai nazaridan baholanadi. "Uning she'riy qobiliyati zamondoshlari, adib va mutafakkirlarning olqishiga sazovor bo'lib, u yozgan har bir misra o'z davri shoirlari tomonidan "Qur'on bayti" yoki "O'z zamonasi iqlimining sultoni" deb baholangan. Bobur Alisherga bo'lgan hayratini "Alisherni hech kimga tenglashtirib bo'lmaydi, u turkiy tilda she'r yozila boshlaganidan beri hech kim Alisherdek ko'p va go'zal yozgan emas. " deya ifodalagan edi [Cəfəroğlu, 2021: 20].

Tadqiqotchi Alisher Navoniy turk dunyosining uyg'onishi va turk naslining o'zgarishida Alisher Navoniy kurashining rolini ham e'tibordan chetda qoldirmadi: "Bütün umrini ongli ravishda turk tili va turk madaniyatiga bag'ishlagan Alisherni o'z hayotida ko'rmagan bo'lsa-da, uning o'limidan so'ng Eron, Turkiya, Ozarbayjondan minglab kilometr uzoqlikdan Hirotga oqib kelgan yuzlab shogirdlari u yaratgan adabiy maktabni va adabiy chig'atoy shevasini dunyoning har bir burchagiga olib ketishdi". [Cəfəroğlu, 2021: 20].

1964-yilda Ahmad Jafaro'g'li Visbadenda "Ozarbayjon adabiyoti" nomli keng ko'lamli tadqiqotini nashr ettirib, ozarbayjon shoiri Shoh Qosim Anvarning Alisher Navoiyga ta'sirini muhokama qiladi. Muallif Alisher Navoiy unung "ba'zi she'rlarini yod olgani aytiladi" degan xulosalar borligini ta'kidlagan [Caferoğlu, 1991: 143]. Bundan tashqari, Alisher Navoiy Jahonshohning saroy shoirlaridan bo'lgan Ashrafning qadriga yetganligi haqida mulohazalar bildirgan [Caferoğlu, 1991: 146]. Tadqiqotchining fikricha, XV asrdan boshlab yangi taraqqiyot yo'liga qadam qo'ygan ozarbayjon adabiyotida Alisher Navoiy maktabi shoirlari O'rta Sharq va qo'shni mintaqalarda mashhur bo'lib, mumtoz uslubda yozgan va ijod qilgan" [Caferoğlu, 1991: 148]. Keyinchalik, yana bir fikrga ishora qilib, "XVI asr oxiri XVII asr boshlarida yashab, "Majmaul-xavos"i bilan mashhur bo'lgan tazkiriyy Sodiq Bey Afshor o'z asarini "Majolis un nafa'is" bilan hayratlanarli darajada o'xshash tilda yozganligini qayd etadi» [Caferoğlu, 1991: 148].

Ahmad Jafaro'g'li 17–18-asrlar Ozarbayjon she'riyati vakili bo'lib, Alisher Navoiy yaratgan adabiy maktab. G'avsiy Tabriziy, Nishot Shirvaniy, Soib Tabriziy, Og'a Masih Shirvaniy, Mevjiy, Safiy, Fazliy, Shokir, Mahjur, Mushtaq va boshqa shoirlar ijodiga jiddiy ta'sir ko'rsatganligini qayd etgan. [Caferoğlu, 1991:155]. Tadqiqotchi 19-asrda Ozarbayjonning Qorabog' adabiy muhitida yetishib chiqqan iste'dodli shoir Abdulla Bey Osinning cig'atoy tilida she'rlar yozganiga e'tibor qaratib, Alisher Navoiy ta'siri bu maktabning rasmiy xususiyatga ega emasligini tasdiqlashga harakat qilgan. [Caferoğlu, 1991: 171].

Ahmad Jafaro'g'lining "Turk xalqlari" asarida qayd etilishicha O'zbek turklari adabiyot namoyandalari orasida Alisher Navoiy muhim o'rin tutadi. O'z qanoti ostida yuzlab olim va turk shoirlarini tarbiyalab, voyaga yetkazgan bu buyuk turk farzandi yuksak qadrlanadi" [Caferoğlu, 1983: 27].

Ahmad Jafaro'g'lining Istanbulda nashr etilgan mashhur ikki qismdan iborat "Turk tili tarixi" asarida Alisher Navoiy ijodi, adabiy pozitsiyasi turli nuqtai nazardan baholandi. Tadqiqotchi Alisher Navoiy asarlarida tilga olingan turkiy nasl-nasablar haqida so'z yuritib, bu bilan Chig'atoy davlati chegaralarida aralash irqning mavjudligi adabiy tilga ta'sir ko'rsatganini ta'kidlaydi. "Mezonul-avzon" asarida lahja va sheva farqi natijasida Alisher Navoiy "O'zbek adabiyoti haqida so'z borar ekan, ular vazn qoliplariga amal qilmaydi", deb shikoyat qiladi [Caferoğlu, 2000: 201].

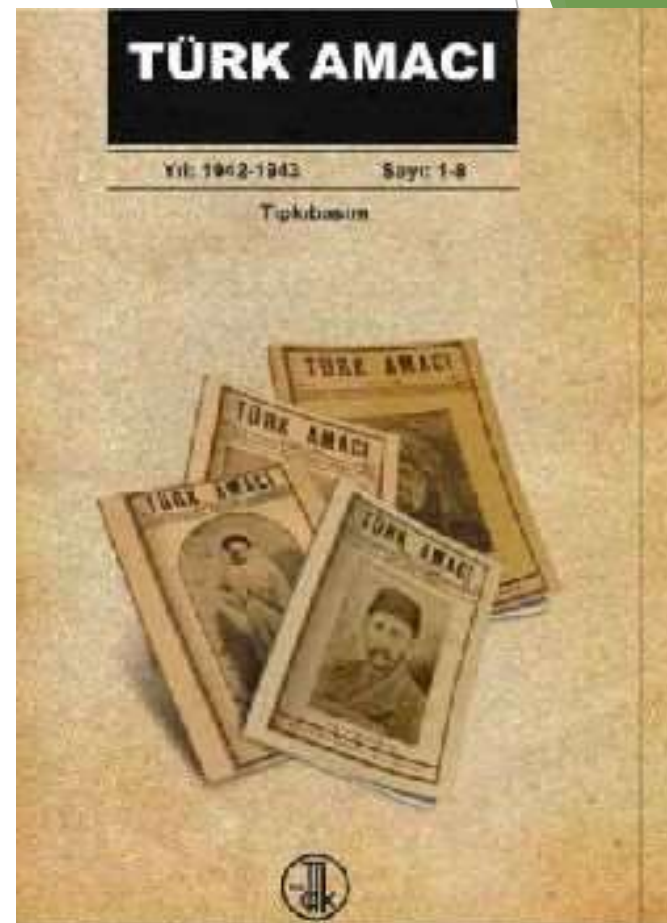
Tadqiqotchi Alisher Navoiyning alohida shevalarni mohirona uyg'unlashtirib, umumiy turk adabiy tilini yaratishdagi g'ayrioddiy iste'dodi va mahoratini yuksak baholaydi va shunday yozadi: "Alishir Navoiy voyaga yetgan muhitda ko'plab shevalarning qo'shilib, to'qnashuvi muqarrar ravishda adabiy Chig'atoy tili nomini oldi. Ana shu ta'sir natijasida yangi adabiy obraz va san'atlar ham Navoiydek ravon shoir tilida munosib o'rin topa olganini e'tirof etish kerak" [Caferoğlu, 2000: 201].

Ahmad Jafaro'g'lu turli tadqiqotchilar xulosalariga tayangan holda chig'atoy turk tilining asosan uch bosqichdan o'tganligini ta'kidlagan: 1) Qoraxonli-uyg'ur; 2) Xorazm-Oltin O'rda; 3) Alisher Navoiy davri [Caferoğlu, 2000: 203]. Olimning ta'kidlashicha, Alisher Navoiygacha shoirlar "turk tilini puxta egallab, adabiyot sohasida shuhrat topganlar bo'lsa-da, ularning hech biri milliy adabiyot uchun kerakli hujumni tayyorlamagan" [Caferoğlu, 2000: 206]. Tadqiqotchining fikricha, Alisher Navoin "fors tilini bilan bema'lol bellasha oladigan milliy adabiyot va turk tilini orzu qilgan" [Caferoğlu, 2000: 207].

Ahmad Jafaro'glu ham mazkur tadqiqotda Alisher Navoiyning "Muhakimatul-lug'atayn" asarining ahamiyatiga alohida to'xtalib o'tadi: "Bu asarda turkiy tilning fors tilidan ustunligini isbotlashga urinar ekan, Navoiy, bir tomondan, fonetik va morfologik jihatlarni ko'rsatib o'tgan. U arabcha imlo qoidasiga ko'ra, ma'no jihatdan turlicha qo'llangan so'zlarni bir xilda yozib, tartibga solib, adabiy chig'atoy shevasining fonetik tuzilishini aniq yaratgan" [Caferoğlu, 2000: 210]. Shu bilan birga tadqiqotchi turkiy til bilan birga kelgan madaniy unsurlarning turli turkiy jamiyatlarga singishida Alisher Navoiyning katta ta'sirini ham eslatib o'tishni lozim topdi.

Alisher Navoiyning badiiy merosini badiiyat nuqtai nazaridan baholab, uning yangiligiga e'tibor qaratgan tadqiqotchining fikricha, "Ulug' turk shoiri ijodida o'zining mukammal shaklini topgan g'azal uslubi xalq tiliga yanada yaqinlashdi" [Caferoğlu, 2000: 212].

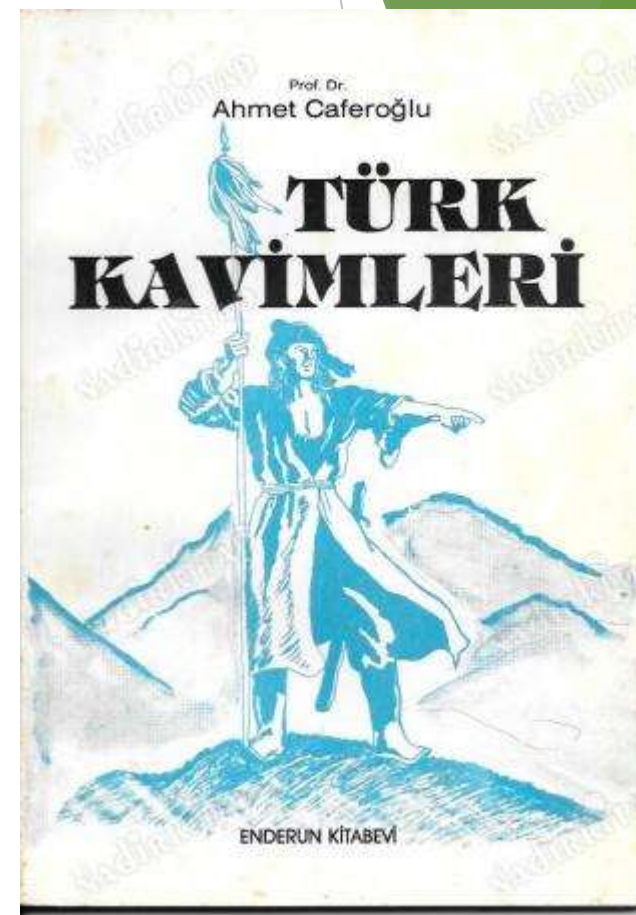
Ahmad Jafaro'glu tahlil jarayonida Alisher Navoiy maktabining eron va ozarbayjon muhitiga mansub shoirlar haqida ham to'xtalib o'tadi. Shunday qilib, Mavlono Mehmet Ganjavi, Mavlono Masud Shirvani, Mavlono Hamid Shirvani, Asi Kazim og'a, Solik kabi san'atkorlar ushbu ro'yxatga kiritilgan [Caferoğlu, 2000: 220].

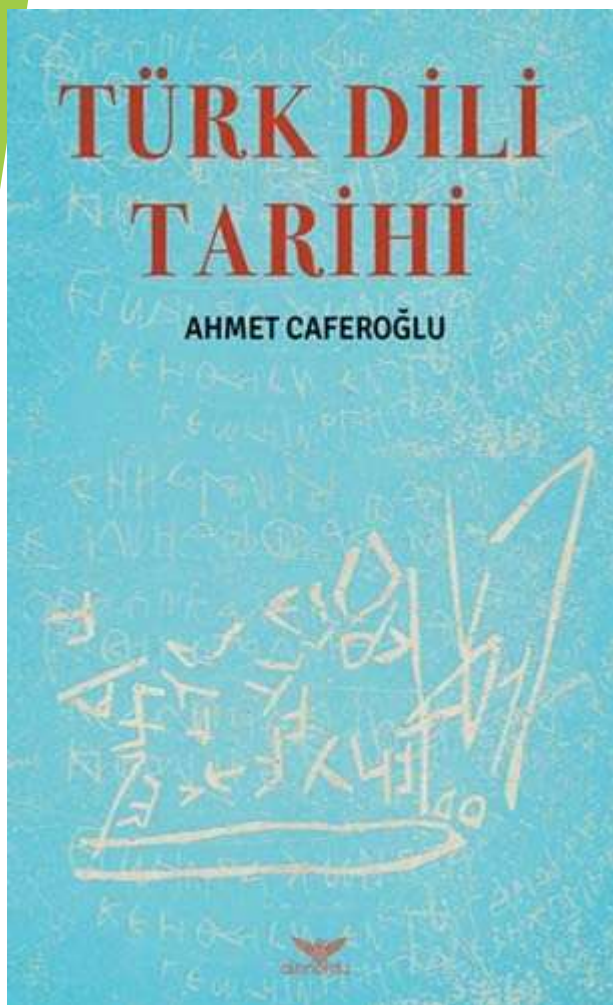

Tadqiqotchi Alisher Navoin o‘z she‘riyatida Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrov Dehlaviy, Abdurrahmon Jomiyni namuna sifatida tanlaganini ta‘kidlab, ularga hamdardligini yashirmagan [Caferoğlu, 2000: 221].

Ahmad Jafaro‘glu “Turk tili tarixi” asarida Alisher Navoin ijodiga oid dunyo olimlari tomonidan bildirilgan fikr va mulohazalarga ma‘lum o‘rin berdi. Shunday qilib, tadqiqotchi Belin de Monterzi, Nikolay Ivanovich Ilminskiy, Herman Vamberi, Aleksandr Konstantinovich Borovkov va boshqa olimlar Alisher Navoiyning fikrlarini, hayotini shu buyuk mutafakkir ijodiga bag‘ishlagan Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirlari”ni alohida ta‘kidlaganlar. [Caferoğlu, 2000: 214-215].

Ahmad Jafaro‘glu zikr etilgan tadqiqotida Alishi Navoiy haqidagi fikr va mulohazalarini quyidagicha umumlashtiradi: “Alishergacha O‘rta Osiyo adabiy tili noaniq bo‘lib, mahalliy shevalar kirib kelishi tufayli o‘zining haqiqiy yo‘lini yo‘qotib qo‘ygan edi, uning sharofati bilan

Türk madaniyati bu hududda o'z o'rnini topdi. XV asr o'rtalarida Hirotda yetishib chiqqan Alisher Navoiy Sibirdan Bolqongacha turkiy va Sharq olamining eng muvaffaqiyatli shoiri bo'lib, turkiy til qudratini o'rnatishga harakat qildi. Bugun oradan besh yuz yil o'tgan bo'lsa-da, u hali ham buyuk maydonning eng buyuk siymosi sifatida oramizda yashaydi" [Caferoğlu, 2000: 220]. Ta'kidlash joizki, Ozarbayjonda muhojirlikda yashagan taniqli adabiyotshunos olimlardan biri Turxon Ganjaviyning (1925-2005) ilk ijodiy yutuqlaridan biri Alisher Navoiyning "Muhokamatul-lug'atayn" asarini fors tiliga tarjima qilgani bo'ldi [Əlioğlu, 2016 :147].

Turxon Ganjayning Husayn Boyg'ara xotiralari haqidagi tadqiqotlari ham diqqatni tortadi. Abdurrahmon Jomiy, Alisher Navoiy va boshqa ijodkorlar haqida ma'lumot bergan tadqiqotchi Husayn Boyg'oraning chig'a-tay tilida yozilgan asari matni va ushbu matn tarjimasini maqolaning oxiriga qo'shgan [Gəncəyi, 2013: 4]. Eslatib o'tamiz, Turxon Ganjay Britaniya muzeyida saqlanayotgan Alisher Navoiy turkiy devonining qo'lyozmasini o'rgangan va bu haqda alohida maqola e'lon qilgan. Biroq olimning ijodiy merosi shu kungacha tizimli o'rganilmagani bois uning bu yo'nalishdagi ilmiy izlanishlari e'tibordan chetda qoldi.

Xulosa

Tahlildan ko‘rinib turibdiki, Alisher Navoiyning ijodiy merosi Ozarbayjon muhojirati adabiyot va madaniyatshunosligida muhim o‘rinlardan birini egallaydi. Uning ijodiga bunchalik katta ahamiyat berishining asosiy sababi shundaki, ulug‘ mutafakkir ijodida turkiy tilning ahamiyati ta‘kidlangan, bu tilning o‘rtada birdamlik yaratishda yetakchi rol o‘ynaganligiga e‘tibor berilgan. Ozarbayjonlik Muhammad Amin Rasulzoda, Ahmad Jafaro‘glu, Turxon Ganjaviy va boshqa siyosat va adabiyot arboblarning tadqiqotlarida Alisher Navoiy ijodi aynan shu yerda tilga olinadi. Ozarbayjon muhojirat tadqiqotlarida Alisher Navon ijodi alohida, yakka holda emas, balki uning hayoti va kurashi kontestida o‘rganilib, turk madaniyati tarixidagi o‘rni va mavqei baholangan.

Foydalanılan adabiyotlar

- Caferoğlu Ahmet (1991). Azərbaycan Edebiyatı. “Türk Dünyası Edebiyatı”, I, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, s.140-217
- Caferoğlu Ahmet (1983). Türk kavimleri, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 96 s.
- Caferoğlu Ahmet (2000). Türk Dili Tarihi, IV baskı, İstanbul: Enderun kitabevi, 200+246 s.
- Cəfəroğlu Əhməd (2021). Türk mədəniyyəti xadimlərindən Mir Əlişir Nəvai, Türk tarixi və mədəniyyəti (“Türk amacı” dərgisinin materialları əsasında), Bakı: Elm, s.14-21
- Əlioğlu Paşa (2016). Görkəmli Azərbaycan alimi Turxan Gəncəyi, “Müasir ədəbiyyat məsələləri”, IV kitab, Bakı: Elm və təhsil, s.147-151
- Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında (2009). Tərtib edən Almaz Ülvi, Bakı: Qartal, 359 s.
- Əskər Ramiz (2021). Əlişir Nəvai: şəxsiyyəti və sənəti, Bakı: Füyuzat, 403 s.
- Gəncəyi Turxan (2013). Şah İsmayıl Xətai divanının elmi-tənqidi mətni, Bakı: Elm və təhsil, 381 s.
- Nağıyeva Cənnət (2001). Azərbaycanda Nəvai, Bakı: Tural-Ə NPM, 264 s.
- Resulzadə Mehmet Emin (1991). Azərbaycan şairi Nizami, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 402 s.
- Ülvi Almaz (2010). Əlişir Nəvainin əsri və nəsri, Bakı: Elm və təhsil, 569 s.